SUG‘ORISH TIZIMINI QAYTA QURISH VA YIRIKLASHTIRISH: QASHQADARYO TAJRIBASI (1950–1960-YILLAR)

Jabbarova Iqbol Xo‘jamurotovna,
QarDU doktoranti, t.f.f.d (PhD), dotsent
iqbol.jabborova@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19684400

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda (1945–1970) Qashqadaryo viloyatida irrigatsiya tizimining tiklanishi va modernizatsiyasi tahlil qilinadi. Urushdan keyin sovet hukumati paxtachilikni tiklash maqsadida suv xo‘jaligiga alohida e’tibor qaratdi. 1950-yilda qabul qilingan “Yangi sug‘orish tizimiga o‘tish” to‘g‘risidagi farmon asosida doimiy ariqlar tugatilib, vaqtinchalik ariqlar orqali yirik sug‘orish xaritalari (20–60 gektar) joriy etildi. Qashqadaryoda 1951–1952-yillarda 39 ming gektar yer yiriklashtirilib, sug‘orish xaritalari soni 9266 tadan 963 taga qisqardi. 1956–1963-yillarda Chimqo‘rg‘on suv ombori (500 mln m³) qurilib, 100 ming gektardan ortiq yerning suv ta’minoti yaxshilandi. Shuningdek, Qarshi cho‘lini o‘zlashtirish loyihasining boshlanishi, suv xo‘jaligi boshqaruvi tizimidagi islohotlar yoritilgan. Maqolada irrigatsiya sohasidagi o‘zgarishlar paxta hosildorligining oshishiga, kolxoz daromadlarining ko‘payishiga va viloyat iqtisodiyotining mustahkamlanishiga olib kelganligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar. *irrigatsiya, Qashqadaryo, yangi sug‘orish tizimi, yiriklashtirish, sug‘orish xaritalari, Chimqo‘rg‘on suv ombori, paxtachilik, melioratsiya, suv resurslari, Qarshi cho‘li, kolxoz, MTS, suv taqsimoti.*

Аннотация. *В данной статье анализируется восстановление и модернизация ирригационной системы в Кашкадарьинской области в послевоенный период (1945–1970 гг.). После Второй мировой войны советское правительство уделило особое внимание водному хозяйству с целью восстановления хлопководства. На основе постановления 1950 года «О переходе на новую систему орошения» были ликвидированы постоянные арыки и внедрены временные оросительные сети с укрупнёнными поливными картами (20–60 га). В Кашкадарьинской области в 1951–1952 гг. было укрупнено 39 тыс. га земель, а количество поливных карт сократилось с 9266 до 963. В 1956–1963 гг. был построен Чимкурганский водохранилище (500 млн м³), что улучшило водоснабжение более 100 тыс. га земель. Также освещаются начало освоения Каршинской степи и реформы в системе управления водным хозяйством. В статье показано, что изменения в ирригационной сфере способствовали росту урожайности хлопка, увеличению доходов колхозов и укреплению экономики региона.*

Ключевые слова: *ирригация, Кашкадарья, новая система орошения, укрупнение, поливные карты, Чимкурганское водохранилище, хлопководство, мелиорация, водные ресурсы, Каршинская степь, колхоз, МТС, распределение воды.*

Abstract. *This article analyzes the restoration and modernization of the irrigation system in the Kashkadarya region during the post-World War II period (1945–1970). After the war, the Soviet government paid special attention to water management in order to revive cotton production. Based on the 1950 decree “On the transition to a new irrigation system,” permanent canals were eliminated and replaced with temporary irrigation networks using large irrigation plots (20–60 hectares). In 1951–1952, 39 thousand hectares of land in Kashkadarya were consolidated, and the number of irrigation plots decreased from 9,266 to 963. Between 1956 and 1963, the Chimkurgan*

Reservoir (500 million m³) was constructed, improving water supply for more than 100 thousand hectares of land. The article also highlights the beginning of the Karshi steppe development project and reforms in water management administration. The study concludes that these irrigation reforms contributed to increased cotton yields, higher collective farm incomes, and the strengthening of the regional economy.

Keywords: *irrigation, Kashkadarya, new irrigation system, land consolidation, irrigation plots, Chimkurgan Reservoir, cotton production, land reclamation, water resources, Karshi steppe, collective farm, MTS, water distribution.*

Kirish. Ikkinchi jahon urushidan keyingi dastlabki yillarda Qashqadaryo viloyatida irrigatsiya tizimini rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Urush davrida yirik sug‘orish ishlari amalga oshirilmagan bo‘lsa-da, 1946–1950-yillarda qabul qilingan qator hukumat qarorlari paxtachilikni tiklash va sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratildi. Ayniqsa, 1950-yil avgustdagi “Yangi sug‘orish tizimiga o‘tish to‘g‘risida”gi farmon tub burilish yasadi. Ushbu farmon doimiy sug‘orish ariqlaridan voz kechib, vaqtinchalik ariqlar asosida yirik sug‘orish xaritalariga (20–60 gektar) o‘tishni, shu asosda qishloq xo‘jaligi ishlarini kompleks mexanizatsiyalashni nazarda tutgan. Maqolada Qashqadaryo misolida ushbu o‘zgarishlarning amalga oshirilishi, yuzaga kelgan muammolar va erishilgan natijalar tahlil qilinadi. Shuningdek, Chimqo‘rg‘on suv ombori qurilishi, Qarshi cho‘lini o‘zlashtirish loyihalari va viloyat suv xo‘jaligi boshqaruvi tizimidagi islohotlar davri yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. SSSR Vazirlar Kengashi sug‘oriladigan dehqonchilik sohalarida, jumladan, O‘zbekistonning ilg‘or jamoa xo‘jaliklari sohalarida rivojlangan qishloq xo‘jaligi korxonalari tomonidan ko‘p yillar davomida to‘plangan katta tajribani sarhisob qilib, qishloq xo‘jaligi vazirliklari, partiya va sovet organlari oldida uch-to‘rt yil ichida yangi sug‘orish tizimi: doimiy ravishda emas, vaqtincha sug‘orish kanallaridan foydalangan holda, olingan maydonlarning (sug‘orish xaritalarining) hajmi donli ekinlar maydonlarida kamida 40-60 gektar paxta yetishtiriladigan hududlarda kamida 20-40 gektarni tashkil etadi, bu alohida holatlarda sug‘orish xaritalari hajmini 10-20, ba’zan esa 5 gektar (doimiy sug‘orish kanallari bo‘yidagi tut daraxtlarining zichligi, relyefi qiyin bo‘lgan joylar va boshqalarni) belgilashga imkon beradi. Ittifoq hukumatining qaroriga binoan Qashqadaryo sug‘orish bo‘yicha esa 31 ming gektar sug‘oriladigan yerlarni yangi sug‘orish tizimiga o‘tkazishni rejalashtirgan[1].

Yangi sug‘orish tizimiga o‘tishda kichik kollektiv xo‘jaliklarni birlashtirishga to‘g‘ri keldi, kompleks mexanizatsiyaga o‘tish, qishloq xo‘jaligi texnikasidan unumli foydalanish, yutuqlarini amaliyotga joriy etish paxta xomashyosi va boshqa ekinlarning hosildorligini va yalpi hosilini qat’iy oshirish uchun ilg‘or agrotexnika

fani va qishloq xo‘jaligi novatorlarining tajribasi bu jamoa xo‘jaliklari tuzumini yanada mustahkamlashda muhim bosqich bo‘ldi[2].

Kichik kolxozlarning kengayishi, o‘z navbatida, sug‘oriladigan yerlarni doimiy sug‘orish ariqlaridan sug‘orish xaritalari maydonini ko‘paytirish uchun vaqtincha sug‘orish ariqlariga ko‘chirish yo‘li bilan muvaffaqiyatli qayta qurishga yordam berdi. O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi va O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti 1950-yil 26-avgustdagi qarorida SSSR hukumatining sug‘orish maydonlarini qayta tashkil etish to‘g‘risidagi farmonining favqulodda ahamiyatini ta’kidlandi [3].

Sovet hukumatining farmoniga muvofiq, O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi va Respublika Ministrlar Soveti O‘zSSRda, jumladan Qashqadaryo viloyatida irrigatsiya tarmog‘ini qayta tashkil etish rejasini va yangi sug‘orish tizimiga o‘tish muddatlarini tasdiqladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy-tizimli va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanilib, Qashqadaryo viloyatida irrigatsiya tizimidagi o‘zgarishlar arxiv hujjatlari hamda davriy nashrlar asosida o‘rganildi. Shuningdek, manbashunoslik yondashuvi orqali sug‘orish tizimini qayta qurish va yiriklashtirish jarayonlari, ularning ijtimoiy-iqtisodiy natijalari kompleks tahlil qilindi.

Tahlillar va natijalar. Yangi sug‘orish tizimiga o‘tish munosabati bilan O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi va respublika hukumati tomonidan sug‘oriladigan yerlarni qayta tashkil etish, kolxozlar, tarqoq mulklarni yo‘q qilish va kolxoz hovlilarini yakka kolxoz qishloqlariga ko‘chirish rejasini amalga oshirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqildi, bu ishni kengaytirish bilan bog‘lash zarurligi to‘g‘risida qarorlar qabul qilindi.

O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi sug‘oriladigan maydonlarni qayta qurish uchun puxta tayyorgarlik ko‘rish zarurligini ta’kidladi. Respublika Markaziy Qo‘mitasi va Ministrlar Sovetining qarorida yangi sug‘orish tizimiga o‘tish bo‘yicha targ‘ibot ishlari olib boorish lozimligi uqtirdi[4].

Sug‘oriladigan maydonlarni yiriklashtirish, kolxozlar va sovxozlarda sug‘orish tarmog‘ini qayta tashkil etish kabi katta vazifani hal qilish uchun juda katta miqdordagi tuproq ishlarini bajarish kerak edi. Masalan, Qashqadaryo viloyatida 20 million kubometrdan ortiq tuproq ishlari bajarilishi kerak edi[5].

XX asrning 50-yillariga qadar Qashqadaryoda sug‘oriladigan yerlarni qayta tashkil etish bo‘yicha qizg‘in ishlar davom etdi. O‘tgan yillar davomida viloyat qo‘mitasi va viloyat kengashlari ijroiya qo‘mitalari ushbu ishlarning borishi va sur’atlarini tumanlarda, kolxoz va sovxozlarda bir necha bor ko‘rib chiqdilar, o‘n minglab kolxozchilarning oylik va haftalik ommaviy ishga chiqishlarini, doimiy

sug‘orishni tugatish, sug‘orish maydonlarini kengaytirish, yangi joylarda tut daraxtlarini ko‘chirib o‘tkazish, ekish va h/k. larni tashkil qildilar.

Qashqadaryo viloyatida 1951-yil 25-fevraldan 25-martgacha yangi sug‘orish tizimiga o‘tish oyligi o‘tkazildi. Hukumat tomonidan belgilangan muddatda sug‘oriladigan maydonlarni kengaytirish bo‘yicha barcha ishlarni ta’minlash uchun Qashqadaryo viloyat ijroiya qo‘mitasining 1951-yil 20-fevraldagi byurosi bir oy davomida ish joyida kuniga 6 ming kishini safarbar qilish va 400 rubldan berishga qaror qildi. Viloyat qo‘mitasi byurosining belgilangan vazifasini muvaffaqiyatli bajargan viloyatning tumanlari uchun 1951-yil uchun 5200 gektar maydon uchun qo‘shimcha vazifa qo‘ydi va tumanlarning partiya, komsomol va qishloq xo‘jaligi organlarini yangi vazifani bajarishga va shu bilan barcha sug‘orish xaritalarini zudlik bilan yiriklashtirishni tezlashtirishni taklif qildi. Oylik hashar kunlarida juda ko‘p ishlar amalga oshirildi [6]. Natijada, 1951-yilda sug‘orishning vegetatsiya davri boshida Qashqadaryo viloyatida allaqachon 8200 gektar sug‘oriladigan yerlar qayta tashkil qilingan edi [7]. Masalan, belgilangan davlat rejasidagi 16000 gektarga nisbatan 1951-yilda 19720 gektar maydonda ishlar bajarildi. Ushbu ishlarni bajarishda MTS va kolxoz ishchilari 2442 ming kubometr tuproq ishlarini bajarishdi, shundan 1956420 kubometri qo‘l mehnati bilan bajarildi.

O‘z SSR Ministrlar Soveti va Kompartiya Markaziy Qo‘mitasi mart oyining boshlarida 1952 yil bahor-qish mavsumi uchun tashkil etilgan yangi sug‘orish tizimiga o‘tish ishlarini yakunlash va to‘liq gektar maydonlarda g‘o‘za yekish uchun qulay sharoitlarda yer tayyorlash uchun oylik ommaviy hasharni ikki haftalikka o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qildilar.

Qashqadaryo va Surxondaryoning partiya va sovet organlari ikki hafta ichida uchastkada kolxozlar, sovxozlar va MTS ishchilarini keng safarbar etilishini ta’minladilar va ushbu hududlar uchun belgilangan sug‘orish xaritalarini kattalashtirish rejalarining to‘liq bajarilishiga erishdilar.

Respublika, xususan, Qashqadaryo partiya va sovet organlari uchastkalarda kolxozlar, sovxozlar va MTS ishchilarini ikki haftalik ommaviy ishga keng safarbar etilishiini ta’minladilar va ushbu hududlar uchun belgilangan sug‘orish xaritalarini kengaytirish rejalarining to‘liq bajarilishiga erishdilar [8].

Yangi sug‘orish tizimiga o‘tish ko‘plab o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. 1952-1953 yillarda sug‘orish uchastkalarini yiriklashtirish vaqtida Qashqadaryo viloyatining Chiroqchi tumanida 745000 kubometr yerlarning joyi o‘zgartirildi. Bu yillar ichida ushbu hududdagi doimiy sug‘oradigan ariqlarning uzunligi 100 kilometrdan 28 kilometrgacha qisqartirildi. Hududda 3201 gektar yer qayta tashkil etildi[9]. Sug‘oriladigan maydonlarning yiriklashtirish tufayli ushbu vohaning ekin

maydoni 109 gektarga oshdi, ilgari paxtachilik bilan shug‘ullanmagan 200 ta jamoa xo‘jaliklari yangi joylarga ko‘chib, ushbu hosilni yetishtirishga kirishdilar. Chiroqchi tumani kolxozchilari ikki yil ichida o‘z kuchlari bilan 59 kilometr yangi avtomobil yo‘l qurdilarv[10].

Yakkabog‘ viloyatida 1951-1952 yillarda qayta tashkil etilishi kerak bo‘lgan 8083 gektar sug‘oriladigan maydonlardan 5880 gektari qayta tashkil etilgan. O‘tgan yillar davomida uzunligi 120 kilometr bo‘lgan doimiy sug‘orish ariqlari yo‘q qilindi va 11 ta yangi sug‘orish inshootlari qurildi [11].

Umuman olganda, Qashqadaryo viloyatida 1951-1952 yillarda SSSR Ministrlar Soveti, O‘zbekiston Kompartiyasi qo‘mitasi va respublika hukumati qarorlariga binoan, 31 ming gektar yiriklashtirilishi kerak bo‘lgan yerlar ortig‘i bilan 39 ming gektarga yiriklashtirildi. Kengaytirilgunga qadar ushbu hududda 9266 ta sug‘orish xaritasi mavjud bo‘lib, yiriklashtirilgandan so‘ng – 963 ta qoldi, sug‘oriladigan yerlarni qayta tashkil etishdan oldin sug‘orish xaritasining o‘lchami o‘rtacha 4,5 gektar yerni, qayta tashkil etilgandan so‘ng esa 40,2 gektarni tashkil etdi. Doimiy sug‘orish ariqlari tarmog‘i 1294 kilometrga qisqartirildi. Ekin ekiladigan sug‘oriladigan maydonlar 842 gektarga yetdi [12].

Sug‘oriladigan uchastkalarni kattalashtirish, ulardagi keraksiz doimiy sug‘orish ariqlarini yo‘q qilish va ularni vaqti-vaqti bilan sug‘orish ariqlari bilan almashtirish muhim xo‘jalik ahamiyatga ega bo‘lib va katta iqtisodiy foyda keltirar edi, buni kolxoz va sovxozlar faoliyatidan olingan ko‘plab dalillar tasdiqlashi mumkin. Manasalan, Shahrisabz tumani Shamatan qishloq kengashining (Karl Marks) va sug‘oriladigan maydonlar yiriklashtirilishidan oldin mavjud 421 ta sug‘oriladigan uchastkalar 270 gektar, ya’ni o‘rtacha har biri 0,64 gektar sug‘oriladigan yerlarga yiriklashtirildi. Sug‘oriladigan maydonlar kattalashtirilgandan va doimiy ravishda sug‘orishning yo‘q qilinganidan so‘ng, sug‘oriladigan xaritalar soni 12,4 baravarga kamaydi va har bir sug‘oriladigan xaritaning maydoni deyarli 53 baravarga oshdi va o‘rtacha 33,8 gektarni tashkil etdi[13].

SSSR Kommunistik partiyasi Markaziy qo‘mitasining 1944-yil 6-martdagi “O‘zbekiston Kommunistik partiyasi Markaziy qo‘mitasining ishi to‘g‘risidagi” farmoni O‘zbekiston, xususan, Qashqadaryo xalq xo‘jaligini yaxshilash uchun asos bo‘ldi. Markazning paxta xomashyosini ko‘paytirishdek maqsadini amalga oshirish jarayoni bevosita vohada sug‘orishdagi yangi o‘zgarishlarni amalga oshirilishiga olib keldi. Lekin shu bilan birga O‘zbekiston partiya va sovet organlari, O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi tomonidan bu hududda mamlakatni paxta xomashyosi bilan ta’minlashning susayganligi, paxta yetishtiriladigan maydonlarning keskin kamayganligi, uni qayta ishlash tizimini yomonlashishi va shu bilan paxta

xomashyosining hosildorligi va yalpi hosilini keskin pasayishidan iborat bo‘lgan jiddiy xatolar qayd etildi.

1945-yil 19-sentabrda Butunittifoq Kommunistik partiyasi (bolsheviklar) Markaziy Qo‘mitasining urush tugashi bilanoq qabul qilingan “O‘zbekiston SSR Qashqadaryo viloyatida qishloq xo‘jaligini ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori asosida yuqoridagi kamchilikni bartaraf etishga bo‘lgan harakat boshlandi [14]. Eskianhor va Kelif kanallarini qurilishi zarurligi to‘g‘risidagi qaror ahamiyati kuchaytirildi. Bunda xalqning mehnatidan foydalanish va ularni ixtiyoriy-majburiy ishlatish uchun g‘oyaviy ruhlantirishga erishishga zo‘r berildi.

1941-yilda Qashqadaryo viloyati respublikada birinchi bo‘lib paxta xom ashyosi sotib olish rejasini bajardi. Viloyat 1941-yilda har gektaridan o‘rtacha 15,6 sentnerdan paxta yig‘di[15]. Keyingi yillarda Qashqadaryo vohasi davlatga juda ko‘p miqdordagi paxta, don, go‘sht, sut va boshqa mahsulotlarni topshirdi. Umuman olganda, Qashqadaryo viloyati urush yillari davomida davlatga 158650 tonna paxta xom ashyosi, 17660352 tonna don, 15563,4 tonna go‘sht va boshqa ko‘plab mahsulotlar topshirdi[16].

1945-yilda Qashqadaryo viloyati paxta yig‘ish rejasini 133,6 foizga bajarib, har gektaridan o‘rtacha paxta hosildorligini 13,6 sentnerga yetkazdi. O‘sha yili donli ekinlarning yalpi yig‘imi 754 ming sentnerni tashkil etdi, ularning 1944-yilga nisbatan don maydonlari 30 foizga qisqargan va davlatga 1944-yildagi 382 ming donaga nisbatan 747 ming sentner don topshirilgan[17].

1947-yilg kelib Qashqadaryo viloyatida irrigatsiya tizimini tartibga solish bo‘yicha keng ko‘lamli reja ishlab chiqildi. Unda jumladan, kanallarni birlashtirish, beton bosh inshootlar qurish, suv ajratish tizimini yaxshilash, gidroelektr stansiyalar qurish ko‘zda tutilgan edi. Masalan, 12 ta kanalni bitta magistral kanalga birlashtirish, Tanxaz daryosida yangi irrigatsiya tizimlari qurish, 200 ta suv kanal yoki daryodagi suv sarfi va sathini boshqarish uchun mo‘ljallangan gidrotexnik qurilmasini o‘rnatish ishlari bajarildi. Bu chora-tadbirlar suvdan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratildi. Jumladan, Shahrisabz tumanida Oqsudaryodan suv oladigan Chorshanba va Mo‘minobod kanallarining bosh qismlarini birlashtirish, “mahalliy” suv olish joyini yagona beton inshoot bilan almashtirish taklif etilgan. Birlashtiruvchi kanalning uzunligi – 6 km, qiymati – 207 ming rubl qilib belgilandi[18].

Qashqadaryodan suv oladigan Fayzobod va Beshkent kanallarini sekundiga 18 kubometr o‘tkazish quvvatiga ega qiymati – 202 ming rubllik beton inshoot bilan yagona bosh suv olish joyiga erishish belgilandi..

Oqsudaryodan 12 ta eski tarmoq o‘rniga bitta magistral kanal (10,5 km) umumiy qiymati – 786 ming rubl bo‘lgan beton bosh inshoot bilan qurilishi rejalashtirilgan. Bu Kitob tumani uchun eng keng ko‘lamli loyiha bo‘lib, balandligi 20 metrgacha bo‘lgan uchta farqli suv tushirgich yagona inshootni o‘z ichiga olgan.

Shahrisabz tumani uchun o‘ng (15,5 km) va chap (12 km) qirg‘oq qismida Tanxozdaryoda tarmoqlarni birlashtiruvchi suv inshootini qurish rejalashtirilgan, bu daryoning keng o‘zanida filtratsiyaga yo‘qotilayotgan suvni tejash imkonini berardi. Unda beshta farqli suv tushirgich inshootda quvvati 100 kVtgacha bo‘lgan GESlar qurish ham nazarda tutilgan. Qiymati – 647,5 ming rubl.

Yaroqsiz holga kelgan inshootlarni rekonstruksiya qilish va almashtirish maqsadida Qorabog‘daryo kanalidagi yog‘och suv olish inshootini betonlashtirish (133 ming rubl), Yakkabog‘ tumanidagi Paxtakor kanalidagi yog‘och suv inshootini betonlashtirish (119,5 ming rubl), “8-mart” kanali (130,5 ming rubl) va Koson kanalidagi (123 ming rubl) suv olish joylarini mustahkamlash, “8-mart” kanalining tarmoqlanish joyida beton suv taqsimlagich qurish (96 ming rubl) rejalashtirldi[19].

Qashqadaryoda, yuqorida aytib o‘tilganidek, o‘sha paytdagi mavjud sug‘orish va melioratsiya tarmog‘ini rekonstruksiya qilish bo‘yicha muhim ishlar amalga oshirildi, umumiy qiymati bir necha million rublni tashkil qiladigan hajmi 7,2 million kubometrlik qazish ishlari bajarildi. Ushbu ishlar natijasida Kitob tumanidagi Oqsuv daryosining o‘ng qirg‘og‘idagi tarmoqlari birlashtirildi va 12 ta eski o‘zanlar tugatildi; “Tanxozdaryo” daryosining o‘ng va chap qirg‘oqlari birlashtirildi, u yerda 21 ta eski tarmoq yo‘q qilindi; Qarshi tumanida Beshkent va Fayzobod kanallari beton bosh konstruksiyalarni qurish bilan birlashtirildi[20]. Umumiy hajmi 3400 kubometr bo‘lgan 20 ga yaqin konstruksiyalar beton va temir-beton ishlari bilan qurildi[21]. Natijada birinchi navbatda, 1952 yil oxiriga kelib Qashqadaryoda paxta xomashyosi ishlab chiqarish 1940 yilga nisbatan 3,7 baravarga va 1945 yilga nisbatan 5 barobardan ziyodga oshdi.

1948 yilda Qashqadaryo viloyatida kolxozlarning pul daromadlari 140066 ming rublni, 1951 yilda 350064 ming va 1951 yilda 486253 ming rublni tashkil etdi[22]

1951 yilda ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun ular o‘zlarining bo‘linmas fondlariga 95,132 ming rubl, 1952 yilda 103,139 ming rubl kapital qo‘yilmalar kiritdilar. Bir ish kuni uchun 1951 yilda 5 rubl 12 kopek pul va 0,567 kilogramm don, 1952 yilda 6 rubl 84 kopek pul va 0,660 kilogramm don chiqarilgan tashkil etdi. Viloyat kolxozlari 1948 yilda o‘rtacha bir ish kuniga o‘rtacha 11 rubl pul va 2 kilogramm don, 1950 yilda 13 rubl va 2 kilogramm don oldi. 1948 yilda Qashqadaryo viloyatida kolxozlarning pul daromadlari 140066 ming rublni, 1951 yilda 350064 ming va 1951 yilda 486253 ming rublni tashkil etdi[23].

SSSR Ministlar Sovetining qarori bilan “Sredazgipovodxlopok” instituti 1947-yil 24-iyunda boshlagan “Qashqadaryo viloyati yer va suv resurslaridan kompleks foydalanish sxemasi” 1952-yilda yakunlandi[24].

Ushbu ish urushdan oldingi va urush davrida tegishli idoralar tomonidan olib borilgan katta tadqiqot va tadqiqot ishlarini yakunladi. U butun Qashqadaryo daryosi havzasida sug‘orishni rivojlantirish masalalarini umumlashtirgan.

“Qashqadaryo havzasida yer va suv resurslaridan kompleks foydalanish sxemasi” katta ahamiyatga ega bo‘lib, Qashqadaryo daryosidagi yirik irrigatsiya inshootlarini loyihalash bo‘yicha aniq ishlarni bajarish uchun foydalanilgan[25]. Birinchi navbatdagi dasturning umumiy qiymati 6,8 million rubl atrofida bo‘lib, yillar bo‘yicha taqsimoti: 1947 – 3,38 mln, 1948 – 2,25 mln, 1949 – 470 ming rublni tashkil etgan.

SSSR Ministrlar Kengashi 1950-yilning avgust oyida “Yangi sug‘orish tizimiga o‘tish” bo‘yicha maxsus qaror qabul qildi. Unda sug‘oriladigan yerlarda sug‘orish ishlarini yaxshilash maqsadida u yerdagi mayda, qing‘ir-qiyshiq ariqlarni yer bilan birga tekislash, ular atrofida o‘sayotgan tut daraxtlarini ko‘chirib ekish, sug‘orish kartalarini yiriklashtirib mexanizmlar ishlashiga moslashtirish, sug‘orishni vaqtinchalik ariqlar orqali amalga oshirish ko‘zda tutilgan edi. Bu katta ishlarning bajarilishini jadallashtirish maqsadida suv xo‘jaligi vazirligi qoshida mexanizatsiyalashgan trestlar tuzilib, uning ixtiyorida viloyatlarda mashina-trraktor stansiyalar (MTS) tashkil qilindi.

Bu davrda sug‘oriladigan yerlarda qo‘l bilan ishlashga moslashtirilgan mayda ariqchalar atroflari, tut daraxtlari bilan qoplangan kichik maydonli uchastkalar odamlar kuchi va MTS mexanizmlari yordamida ariqchalar tekislanib, tut daraxtlari boshqa yerlarga ko‘chirilib, yer maydonlari texnikalar bilan ishlov berishga moslashtirildi. Natijada yer uchastkalari kattalashib, qo‘shimcha yerlar paydo bo‘ldi. Sug‘orish va hosilni yig‘ib-terib olish yengillashdi, yer tekislash, kichik ariqlar qazish, yetishtirilgan mahsulotlarni dalalardan olib chiqish kabi og‘ir ishlarning ma’lum qismini texnikalar bajaradigan bo‘ldi. Ariq va ariqchalar o‘zanida isrof bo‘ladigan suvlardan ham ekinzorlarni sug‘orishga foydalaniladigan bo‘ldi. Yerdan va suvdan foydalanish koeffitsentlari sezilarli darajada ko‘tarildi.

1956-1960 yillarga mo‘ljallangan irrigatsiya ishlarining ko‘lami avvalgilarga nisbatan samarali bo‘ldi. Bunga Eskianhor (Manas) kanali orqali Zarafshon daryosining suvi 184 km. uzoqlikdan 300 metr pastlikka Qashqadaryoga olib kelingani, Qashqadaryo o‘zani bilan tutashtirilgani, Respublikada suvga tashna viloyat uchun muhim ahamiyat kasb etganligining sababidir.

SSSR Ministrlar Soveti 1956-yil 6-avgustda “Paxta yetishtirishni ko‘paytirish uchun O‘zbekiston SSR va Qozog‘iston SSRdagi Mirzacho‘lning qo‘riq yerlarini sug‘orish va o‘zlashtirish to‘g‘risida”gi qarorni qabul qildi[26]. Barcha viloyatlarda suv omborlari, daryolarda gidrouzellar qurilishi, katta massivlarda yangi yerlar o‘zlashtirish keng rivojlandi. Shu yillari viloyatimizda mavjud suv manbalarida bahor paytida hosil bo‘ladigan sel va toshqin suvlarini suv omborlarida yig‘ish, eski kanallarni qayta qurish hisobiga qo‘shimcha suv manbalarini yaratish bo‘yicha ko‘pgina ibratli tadbirlar amalga oshirildi.

“Sredazgiprovodxoz” loyihalash institutining 1952-yili tayyorlagan “Qashqadaryo viloyatining yer va suv resurslaridan kompleks foydalanish sxemasi” asosida muhandislar A. V. Petrov, G. I. Prozorovlar 1955-yili Qashqadaryo o‘zanida 500 mln kub metr suv yig‘ish imkoniyatiga ega Chimqo‘rg‘on suv omborining loyihasini ishlab chiqdilar.

Loyiha tasdiqdan o‘tishi bilan, 1956-yili o‘z davrining eng katta suv ombori Chimqo‘rg‘on suv omborining qurilishi boshlandi. “Chimqo‘rg‘onstroy” qurilish boshqarmasiga Respublikada xizmat ko‘rsatgan quruvchi Y. A. Shcherbakov rahbarlik qildi. Suv ombori to‘g‘onining qurilishi navbatlarga bo‘linib, birinchi navbati 1960 yili tamomlanib, omborda 80 mln. kub metr suv yig‘ish imkoniyati tug‘ildi[27].

Qurilishning ikkinchi navbatida, 1961 yili suv ombori hajmi 130 mln. kub metrga, uchinchi navbatida 1962 yili suv ombor hajmi 250 mln. kub metrga va 1963 yili to‘liqhajmda, ya’ni loyihadagi 500 mln. kub metr suv to‘plash imkoniyatiga yetkazildi. To‘g‘onning rejadagi qismi tayyor bo‘lishi bilan omborga suv yig‘ilib, ayni suv kerak paytda qishloq xo‘jalik ekinlariga yetkazib berildi. 1963 yilga kelib suv ombori qurilishining asosiy ishlari tugallandi. Ammo suv ombori 500 mln. kub metr suv yig‘ish imkoniyatiga ega bo‘lsada, qurilish davomida yo‘l qo‘yilgan xatolarni hamda uni ishlatish davomida paydo bo‘lgan kamchiliklarni bartaraf qilish jarayoni bir necha yil davom etdi. Suv ombori barpo etishning asosiy vaqei Qashqadaryo Surxondaryo viloyatiga qo‘shilgan yillarga to‘g‘ri kelishiga qaramasdan, suvga chanqoq vohamiz ahli turmush tarzi yaxshilanishiga umid bog‘lab, astoydil va faol mehnat qilishdi.

Suv ombori birinchi marta ko‘p suvli bo‘lgan 1969-yilda to‘liq hajmda, ya’ni 500 mln. kub metr suv yig‘ishga muyassar bo‘ldi. O‘sha yili hatto favqulodda suv tashlagichni ham ishlatishga to‘g‘ri kelgan. Chimqo‘rg‘on suv omborining suv chiqargich inshootidan shu yili bir mlrd. kub metrdan ortiq suv o‘tkazilib yuborilishi oqibatida yuzaga kelishi muqarrar bo‘lgan tabiy ofatning oldi olingan. Tabiatning o‘sha, 1969-yilgi katta sinovi bois Chimqo‘rg‘on suv ombori loyihasiga

qo‘shimchalar, ijobiy tadbirlar kiritilgan va ular o‘z vaqtida amalga oshirilgani sababli ushbu gidroinshoot hanuz elimizning farovonligi yo‘lida xizmat qilib turibdi[28].

O‘sha davrda “Chimqo‘rg‘onstroy” qurilish tashkiloti tomonidan Yakkabog‘ tumanining Qorabog‘ hamda Guldara soylaridan keladigan sel va toshqin suvlari hisobiga Qamashi tumanida hajmi 18 mln. kub metrga teng bo‘lgan Qamashi suv ombori ham barpo qilindi.

Suv omborlarining qurilib ishga tushirilishi Qashqadaryoda sug‘oriladigan yerlarning 100 ming gektardan oshishiga imkon yaratdi. Bundan tashqari, bu davrda Qashqadaryo viloyatida o‘nlab katta-kichik irrigatsiya inshootlari qurilib ishga tushirildi. Shunga qaramay, viloyatda suv tanqisligi davom etar, tumanlar va xo‘jaliklar o‘rtasida suvdan foydalanish jarayonida tortishuv va kelishmovchiliklar yuzaga kelib turishi tabiiy holatlar edi.

O‘zbekiston Respublikasining barcha viloyatlarida irrigatsiya va qishloq xo‘jaligi sohasida olib borilgan salmoqli ishlar evaziga 1960-yili respublika birinchi marta 3 mln. tonnadan ortiq paxta xomashyosi tayyorlandi va viloyat ikkinchi marta o‘sha davrning birinchi darajali ordeni bilan mukofotlandi.

Irrigatsiya sohasida olib borilgan zalvorli ishlar va bajarilishi lozim bo‘lgan galdagi vazifalar etiborga olinib, suv xo‘jaligini boshqarish tizimi o‘zgartirildi. Viloyat va tuman ijroiya qo‘mitalari qoshida ishlab turgan sug‘orish bo‘limlari o‘zgartirilib, viloyatda sug‘orish tizimlar boshqarmasi (“Obluos” (Viloyat sug‘orish tizimlari boshqarmasi))ga va tumanlarda tuman tizimlari boshqarmasiga (“Rayuos” (Tuman sug‘orish tizimlari boshqarmasi))ga aylantirildi. Viloyatda ishlab turgan qurilish-montaj korxona (KMK)lari viloyat sug‘orish tizimlari boshqarmalari ixtiyoriga berilib, ular ishlab chiqarish korxonalariga aylantirildi.

Irrigatsiya va melioratsiya sohasidagi bu xil zalvorli ishlarning o‘z vaqtida bajarilishini ta’minlash maqsadida, O‘zbekiston Suv xo‘jaligi vazirligi qoshida viloyatlarda qurilish trestlari va vazirlik topshirig‘i bilan katta suv xo‘jalik obyektlari (asosiy kanallar, gidrouzellar, suv omborlari)ni quradigan O‘zSSR Ministrlar Soveti qoshida “Uzglavvodstroy” qurilish tashkiloti va viloyatlarda uning suv xo‘jalik obyektlarini quruvchi trestlari tashkil qilindi.

1963-yili sobiq ittifoq Qishloq xo‘jaligi vazirligi qoshidagi “Glavgolodnostepstroy” tashkiloti o‘rniga “Glavsredazirsovxozstroy” tashkiloti tashkil qilindi. Uning hisobida yangi yerlarni kopleks o‘zlashtiradigan trestlar, PMK (“Передвижная механизированная колонна”), SMU (“Строительно-монтажное управление”) tashkilotlariga ega hududiy boshqarmalar tashkil etildi. 1963-yili “Glavsredazirsovxozstroy”ga qarashli “Sredazgiprovodxlopok” loyihalash instituti

bir mln. gekgar sug‘oriladigan maydonga ega Qarshi cho‘lini o‘zlashtirish bo‘yicha bosh loyihani ishlab chiqdi. Loyiha ushbu institutning T. A. Smirnova boshliq Qarshi cho‘lini o‘zlashtirish bo‘limining mutaxassislari rahbarligida bajarildi.

1963-yili Qarshi cho‘lini o‘zlashtirish uchun Qarshi shahrida “Qarshiqurilish” hududiy qurilish boshqarmasi tashkil qilinib, Qarshi cho‘lining birinchi navbati o‘zlashtirilishiga kirishildi. “Qarshiqurilish” boshqarmasiga Bekmurod Usmonov rahbarlik qildi. Sobiq ittifoq hukumati 1966-yili “Qishloqxo‘jalik ekinlaridan yuqori va mustahkam hosil olish maqsadida yer melioratsiyasini keng ko‘lamda rivojlantirish to‘g‘risida” qaror qabul qildi. Ushbu qarorni o‘z vaqtida bajarish uchun Respublika suv xo‘jaligi vazirligining faoliyati kengaytirildi va u Respublika Melioratsiya va suv xo‘jaligi vazirligi deb yuritiladigan bo‘ldi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, 1950–1960-yillarda Qashqadaryo viloyatida amalga oshirilgan irrigatsiya islohotlari mazkur hududning qishloq xo‘jaligi, ayniqsa paxtachilik tarmog‘ida sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tishini ta’minladi. Yangi sug‘orish tizimiga o‘tish natijasida 1951–1952-yillarda viloyatda 39 ming gektar yer yiriklashtirildi, sug‘orish xaritalari soni 9266 tadan 963 taga (o‘rtacha maydoni 4,5 gektardan 40,2 gektarga) qisqardi, doimiy ariqlar tarmog‘i esa 1294 kilometrga qisqartirildi. Bu esa qishloq xo‘jaligi texnikasidan samarali foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish va qo‘shimcha yer maydonlarini ekinlarga kiritish imkonini berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги архиви, 1-фонд, 84-рўйхат, 3-иш, 30 варақ.
2. «Кашкадарьинская правда» от 25 января, 1954 года.
3. QVDA, C-133-fond, 1-ro‘yxat, 270-ish, 12-bet.
4. QVDA, C-133-fond, 1-ro‘yxat, 270-ish, 22-bet.
5. «Правда Востока» 30 августа 1955 года
6. QVDA, C-133-fond, 1-ro‘yxat, 270-ish, 22-bet.
7. QVDA, C-133-fond, 1-ro‘yxat, 270-ish, 5-bet.
8. O‘zMA, R.2483-fond, 1-ro‘yxat, 1670-ish, 1-varaq.
9. Абдуллаев К.К. Развитие ирригационного строительства и орошаемого земледелия в Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областях Узбекистана в послевоенный период (1946-1965 годы). Дисс... степени кандидата исторических наук. –Карши, 1966. –С.88
10. Абдуллаев К.К. Развитие ирригационного строительства и орошаемого земледелия в Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областях Узбекистана в послевоенный период (1946-1965 годы). Дисс... степени кандидата исторических наук. –Карши, 1966. –С.68.
11. QVDA, 79-fond, 1-ro‘yxat, 140-yig‘ma jild, 6-bet
12. Amu-Qashqadaryo ITHB arxivida saqlanayotgan hujjat ma’lumotlari asosida
13. «Кашкадарья Хакикати», от 26 февраля 1952 года
14. ЎзМА, Р.2483-фонд, 1-рўйхат, 1137-иш, 16-варақ.
15. Кашкадарьинская область Экономно-географическая характеристика Ташкент, 1959 г., стр. 45.
16. Amu-Qashqadaryo ITHB arxivida saqlanayotgan hujjat ma’lumotlari asosida

17. QVDA, 79-fond, 1-ro‘yxat, 140-yig‘ma jild, 6-bet
18. Тошев Х. Қашқадарёда ирригация ишлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1976. –Б.24.
19. QVDA, C-133-fond, 1-ro‘yxat, 284-ish, 8-bet.
20. QVDA, 1-fond, 1-ro‘yxat, 158-ish, 57-59-bet.
21. QVDA, 1-fond, 1-ro‘yxat, 281-ish, 19-21-bet.
22. QVDA, 79-fond, 1-ro‘yxat, 86-ish. 86- bet
23. C-133-fond 1-royxat 76-jild 23-bet
24. Qashqadaryo viloyati hokimligi arxivi, 1-fond, 84-ro‘yxat, 3-ish, 30 varaq
25. «Кашкадарьинская правда» №4 от 6 января 1954 года
26. O‘zR MDA, R.2483-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 324-yig‘ma jild, 198-varaq.
27. Пардаев А. Сотворение земли. –Карши: Насаф,1991. –С.29
28. Жаббарова И. Х. Қашқадарё воҳасида янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва суғориш тизими тарихи (XX асрнинг 50–80 йиллари мисолида): Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори дисс. – Қарши, 2021. – Б. 84.